

Azərbaycan dilçiliyi tarixində əlamətdar hadisələrdən biri ana dilimizin Ermənistan Respublikası ərazisində tarixən mövcud olmuş şivələrinin tədqiq edilməsidir. Hələ sovet dövründə bu sahədə bir sıra araşdırmalar aparılmış, onların nəticələri məqalələr şəklində nəşr olunmuşdu. Azərbaycan dilinin Ermənistan Respublikası ərazisindəki şivələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş qiymətli tədqiqatlardan biri mərhum dialektoloq Əhmədəli Əliyevin 2023-cü ildə “Elm” nəşriyyatında nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” əsəridir.

Bu dəyərli elmi əsər barədə “Türko-logiya” jurnalında “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” adlı geniş məqalə ilə çıxış etmiş Bakı Dövlət Universiteti türkologiya kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Elbrus Əzizov yazır:

– Müəllif bu əsəri 1961–1967-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin dissertantı kimi Meğri rayonunun azərbaycanlıların yaşadığı 7 kəndindən topladığı dialektoloji material əsasında dissertasiya işi kimi yazmış, lakin müəyyən səbəblərdən müdafiə etməmişdir.

1967-ci ildə filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiəyə tam hazır olan bu əsər yalnız 2003-cü ildə müəllifin sağlığında nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyanın birinci nəşrindən 20 il sonra onun təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrinin işıq üzü görməsi özlüyündə bu əsərin aktual bir mövzuda yazılmasına və elmi əhəmiyyətini saxlamasına dəlalət edir. Xatırladaq ki, “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” monoqrafiyasının ikinci nəşri ulu öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr edilmişdir.

Monoqrafiyanın ilk nəşrindən fərqli olaraq bu dəfə onun əvvəlində Əhmədəli Əliyevin övladları professor İsmayıl Əliyev və akademik Fikrət Əliyevin “Ön söz əvəzi” yazısı və kitabın redaktoru professor Abbas Abbasovun “İkinci nəşrin redaktorundan” adlanan qeydləri (Azərbaycan və ingilis dillərində) verilmişdir. Kitabın sonunda ilk nəşrdə olan 2 məqalə – Əməkdar mədəniyyət işçisi, şair-dramaturq Hidayətın “Mıgri” məqaləsi (Azərbaycan və ingilis dillərində) və professor Q.Kazımovun “Nüvədi yangısı və ya toponimlərin yeni ömrü” mövzu aktuallığına görə saxlanılıb.

“Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” əsəri giriş, 3 fəsil (I fəsil – “Fonetika”, II fəsil – “Qrammatika”, III fəsil – “Leksika”) və “Lüğət” hissələrindən ibarətdir. Girişdə Meğri rayonunun coğrafi mövqeyi, dialektoloji material toplanmış yaşayış məntəqələri və bölgənin tarixi ilə bağlı olan bəzi məlumatlar verilir. Aydın olur ki, Meğri rayonu şərqdən Azərbaycan Respublikasının Zəngilan rayonu, qərbdən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu, şimaldan Ermənistan Respublikasının Qafan rayonu ilə, cənub-şərqdən isə Araz çayı boyunca Cənubi Azərbaycanla (Qaradağla) həmsərhəddir.

Rayonun Nüvədi kəndində yerli nüvədililərdən başqa, 1939-cu ildə ləğv edilmiş Ernəzir kəndinin sakinləri də yaşamışlar. Keçmiş Ernəzir kəndinin dialekt xüsusiyyətləri Nüvədi kənd şivəsinin xüsusiyyətlərindən kəskin fərqləndiyinə görə, əsərdə həmin kənd şivəsinə aid olan faktlar kəndin köhnə Ernəzir adı ilə verilir. Şivanizor kəndinə aid olan dailektoloji materiallar isə 1936-cı ildə ləğv edilmiş Tuğut kəndindən bura köçürül-

müş azərbaycanlıların şivəsinə aiddir.

Dialektoloji materialların toplandığı 7 kənd bunlardır: Aldərə, Vartanizor (Lök), Ernəzir, Lehvaz, Maralzəmi, Şivanizor. Əsərin yığcam şəkildə yazılmış giriş hissəsində Meğri bölgəsində Şah İsmayıl Xətəinin adını daşıyan dağ, XVI əsrin əvvəllərində hökmranlıq etmiş türk sultanı Sultan Səlimin və XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində şahlıq etmiş Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın adını

daşıyan karvansaralar haqqında məlumatlar yer almışdır.

Əhmədəli Əliyevin Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsündə Meğri şivələrinin yerini də müəyyənləşdirdiyini qeyd edən professor Elbrus Əzizov bildirir ki, o, Meğri şivələrinin Azərbaycan dilinin cənub dialektləri qrupuna daxil olduğunu, lakin bu şivələrdə həm qərb (nisbətən çox), həm də şərq (qismən) şivələrinin xüsusiyyətlərinin də olduğunu göstərmişdir:

– Müəllifin tədqiq etdiyi kənd şivələrinə xas olan xüsusiyyətləri dəqiqliklə aşkara çıxarması və elmi bir şəkildə şərh etməsi bu əsərin əsas məziyyəti sayıla bilər. “Fonetika” adlanan birinci fəsildə Meğri şivələrində saitlərin və samitlərin işlənməsində, habelə saitlər ahənginin təzahüründə özünü göstərən xüsusiyyətlər hərtərəfli təhlil edilir. Ə.Əliyev saitlərin variantlarından bəhs edərkən Nüvədi kənd şivəsində Azərbaycan ədəbi dilində işlənən a saitinə təsadüf edilmədiyini qeyd edir və bir sıra misallar göstərir. Müəllifə görə, Nüvədi kənd şivəsində a saiti, məsələn, qara sözünün tələffüzündə a saiti ilə ə saitinin

qarışığı keyfiyyətində, balıx sözünün tələffüzündə isə a saiti ilə o saitinin qovuşuğu keyfiyyətində müşahidə edilir. Əlbəttə, bunlar doğrudur və dialekt fonetikasi üzərində dəqiq müşahidələrin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir (s.30-33). a saitinin Nüvədi kənd şivəsində işlənən variantları ilə bağlı bir fikir də diqqəti cəlb edir. Belə ki, müəllifin ehtimalına görə, a saitinin göstərilən variantları Cənubi Azərbaycanın Qaradağ şivələrində də mövcuddur.

Meğri şivələrinin xarakterik fonetik xüsusiyyətlərindən biri də burun saitlərinin işlənməsidir. Əsərdə Meğri şivələrində yeddi saitin (a, ı, ə, e, o, i, ü) burunda tələffüz edilən variantlarının olduğu, bunların həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işləndiyi fonetik şərait konkret misallar əsasında izah olunur; məsələn, Meğri rayonunun əksər kənd şivələrində sarıyanız sözündəki ikinci a saiti burunda tələffüz edilir:sarıyaız (Burun saitlərinin Azərbaycan dilinin Şəki, Zaqatala, Qax, Ağ-

tomaşa, popax (Şivanizor k.); e saitinin ə saitinə keçidi: əv (əksər şivələr), dəyil (bütün şivələr), gəşniş (Nüvədi, Aldərə) və s.

Əhmədəli müəllimin canlı şivələr üzərindəki müşahidələrinə görə Meğri rayonunun Ernəzir, Aldərə, Lehvaz, Vartanizor və Maralzəmi kənd şivələrində ahəng qanununun (saitlər ahənginin) qismən pozulma hallarına təsadüf olunsada, bu şivələrdə həm damaq, həm də dodaq ahəngi əsasən möhkəmdir. Ahəng qanununun pozulma hallarına ən çox Nüvədi kənd şivəsində rast gəlinir. Bu şivədə həm arxasıra saitlərdən sonra önsıra saitlərinin gəlməsi, həm də önsıra saitlərdən sonra arxasıra saitlərinin gəlməsi halları daha çox müşahidə edilir (qırxımcı, getdix, getmiş).

Meğri şivələrində samitlərin işlənməsində də dialekt fonetikasına xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlər çoxdur. Bunlardan bəziləri Azərbaycan dilinin cənub şivələrində və qis-

mən qonşu türk dilində müşahidə edilən xüsusiyyətlərdir; məs.: söz əvvəlində k səsinin g səsinə keçidi: geçi, geşmiş (bütün şivələr), gəşniş “keşniş” (Ernəzir, Aldərə, Maralzəmi, Nüvədi), göyül “könül” (Ernəzir, Şivanizor); söz əvvəlində x səsinin h səsinə keçidi: halx “xalq”, hala “xala” (Aldərə); söz ortasında y səsinin v səsinə keçidi: gövərçin, gövərti, çəvirkgə (Aldərə k.), şivit “şüyüd” (Nüvədi k.) (Müqayisə et: türk dilində: keçmiş, gönül, güvercin, halk, hala “bibi”).

Əsərdə Meğri şivələrinin morfoloji xüsusiyyətlərinin şərhinin də geniş yer tutduğunu söyləyən dilçi alim tədqiq edilən şivələrin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında müəyyən təəvvür yaratmaq məqsədilə müxtəlif kənd şivələrini səciyyələndirən-fərqlərdən bəzilərini diqqətə çatdırır:

– İsimlərin cəm şəkilçisinin -la, -lə şəklində işlənməsinə təsadüf edilməsi: adamla, cəvizlə (Lehvaz k.), kişilə (Ernəzir k.); sifətin azaltma dərəcəsinə -cavaz şəkilçisinin işlənməsi: ağcavaz (çit); əl sözünün “beş” mənasında işlənməsi: (bir əl “beş”, iki əl “on”, üç əl “on beş” və s.); qayıdış əvəzləyinin bilə “öz” sözlünə mənsubiyyət şəkilçisinin artırılması ilə düzələn formasının da olması (yönlük və yerlik hallarında): biləmə “özümə”, biləndə “özündə” (Aldərə, Ernəzir, Şivanizor); bəzi kənd şivələrində feilin ömr şəklinin II şəxs təkində saitlə bitən feillərə çox vaxt -yna, -yinan (-ynə, -yİNən) şəkilçisinin artırılması: -Deyna Baxşalı əmin deyir belədən gə (Ernəzir k.). Bu şəkilçinin Cənubi Azərbaycan şivələrində də olduğunu M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsəri də göstərir (Deynə mənim şair oğlum Şəhriyar).

Feilin indiki zamanında müxtəlif kənd şivələrində -er, -ey şəkilçilərindən və onların fonetik variantlarından istifadə edilməsi: baş-ler, küser (Aldərə, Vartanizor, Maralzəmi); tuxiyey, əkey (Nüvədi k.).

“Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” əsərində maraqla oxunan fəsillərdən biri “Leksika” adlanan üçüncü fəsildir. Burada

dialekt leksikasının qədim təbəqəsinə aid olan sözlər, müxtəlif tematik qruplara aid olan leksik vahidlər, habelə omonimlər və sinonimlər araşdırılır. Tədqiqata cəlb edilən leksik materialın zənginliyi ilə fərqlənən bu əsərdə dialekt leksikasının tarixi inkişafı baxımından maraq doğuran, müəyyən anlayışları təfərrüatla izah edən sözlər və ya söz birləşmələri şəklində olan adlar mövcuddur: urux “nəsil”, nənə “ana”, quca “nənə”, ənəkə “valideyn, ata-ana”, qırtıco “nəvənin nəvəsi” ulı mirzə “tayfa üzvlərinin ən qədimdə yaşamış nənə və babası”, türk “sadə qəlbli, təmiz (adam)”, yey “yaxşı”, ayın-şayın “arxayın”, çaqqı “ucu əyri bıcaq”, çəpərə “ətın qabırğa hissəsi”, yəxni “qovurma”, möv, mev “tənək”, gəvərəx “kiçik qovun”, gülbəsər “xiyar”, gülburnu “kiçik xiyar”, umur “ixtiyar”, sökəl “xəstə”, yanşax “danişqan, çox danışan”, danna “sabah”, yazın baharı “yazın ilk ayı”, qərə yaz “yazın ilk 20 günü”, yazam “yaz yunu” və s.

Məqalənin sonunda professor Elbrus Əzizov xatırladır ki, monoqrafiyanın bütün hissələri 1967-ci ildə tamamlanmışdı, yalnız üçüncü fəslin “Meğridə Azərbaycan toponimlərinin ermənilər tərəfindən özünüküləşdirilməsi” adlanan dördüncü yarımfəsil əsərə sonradan əlavə edilmişdir:

– Burada qədimdən Meğri bölgəsində yaşamış azərbaycanlıların izlərini itirmək məqsədilə mərkəzin dəstəyi ilə bu rayonun erməni rəhbərliyinin törətdiyi əməllər (19 kəndin xaraba qalması, Azərbayacan – türk mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi, tarixi abidələrin məhv edilməsi və s.) açıq və aydın bir şəkildə göstərilmişdir.

Monoqrafiya Meğri şivələrinin mükəmməl lüğəti və tədqiq edilən kənd şivələrinə aid dialektoloji mətnlərlə yekunlaşır. Ə.Əliyevin “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” monoqrafiyasının elmi əhəmiyyəti təkcə dilçiliklə məhdudlaşmır, bu əsər eyni zamanda məhəlli dialekt daşıyıcısı olan əhalinin (azərbaycanlıların) tədqiq edilən bölgənin qədim yerli sakinləri olduğunu göstərən mühüm bir tədqiqatdır.

***Səhifəni hazırladı:**
Tahir AYDINOĞLU
XQ*